

Kémjáték a Duna mentén*

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2017 októberében írt alá együttműködési megállapodást a grazi Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung intézményével. A tervezett kutatási projektek közül kiemelt jelentőséggel bír a – második világháború után kezdettől kommunista irányítás, illetve a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának a kommunista párt befolyása alatt álló – magyar állambiztonsági szervek ausztriai tevékenységének feltárása és a kutatási eredmények minél szélesebb körben való közzététele. A 2018 októberében lezajlott közös budapesti tanácskozás előadásainak átdolgozott, jegyzetekkel ellátott tanulmányait tartalmazza a kötet, amely a közeljövőben – a nemzetközi szakmai és érdeklődő közönséget is megcélozva – angol nyelven is megjelenik. Az olvasó tájékozódását az alapvető állambiztonsági szakkifejezések, rövidítések és a levéltári források lelőhelyeinek jegyzéke mellett névmutató és a tanulmányok angol nyelvű összefoglalói is segítik.

1954 áprilisában az amerikai katonai elhárítás és hírszerzés (CIC – Counter Intelligence Corps) Felső-Ausztriában állomásozó, 430. számú különítménye terjedelmes jelentésben foglalkozott a csehszlovák és egyéb kelet-európai titkosszolgálatok ausztriai tevékenységével, eszerint ezek „igen aktívan tevékenykedtek Ausztriában, ahol figyelmük elsősorban a saját ott tartózkodó

* BARÁTH Magdolna–SZEKER Nóra (szerk.): *Ügynökhistóriák a Lajtán innen és túl. Hírszerzéstörténeti tanulmányok*. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2020. 298 p.

állampolgáraikra, másodsorban a nyugati hírszerzésre, harmadsorban pedig a nyugati fegyveres erőkre irányult”. (8.) Ez a megállapítás – ahogy az *Előszó*ban erre utalnak is a szerkesztők – tulajdonképpen a kötet rövid summázata is lehetne.

A magyar állambiztonság tevékeny jelenlétét az ausztriai „hírszerző gócponton” nem csupán a háború utáni években, hanem a hidegháború teljes időszakában tehát számos tényező indokolja, erre a tizenkét köztölt tanulmány majd mindegyike utal hosszabb-rövidebb formában. Az ide visszavonult magyar hadsereg, az 1945 előtti, szintén idemenekült politikai és katonai elit, továbbá a nyilaskeresztes párt vezetőinek és tagjainak a megfigyelése (továbbá a Szálasi-kormány hatóságai által elhurcolt és a hadsereg által elvitt óriási értékű vagyon figyelemmel követése) mellé idővel az ausztriai magyar emigrációval szembeni fellépés és a nyugati szomszédunknál működő hírszerző szervek megfigyelése is társult. Ausztria a kommunista rendszerrel elégedetlenek számára a fő menekülési útvonalat is jelentette, egyben pedig a nyugati titkosszolgálatok magyarországi behatolásának elsődleges csatornája is volt. Így nem meglepő, hogy az 1950 őszen kiépített magyar rezidentúra felelt a szovjet elképzeléseknek megfelelően – a csehszlovák mellett – az ausztriai vonalért, még akkor is, ha a saját „nemzeti” érdekét követő magyar hírszerzés Ausztria iránti érdeklődése a két ország szomszédságából adódóan nem magyarázható kizárólag a moszkvai döntésekkel.

A tanulmányok azt is jól mutatják, hogy a magyar kommunista rendszer megszilárdulása együtt járt az állambiztonsági szervek külföldi tevékenységének kiterjesztésével, ugyanakkor Ausztria sokáig csupán másodlagos célpontnak számított, miután onnan kívánták megszervezni a Nyugat-Németország és egy ideig a Jugoszlávia elleni hírszerző tevékenységet is. Az 1956-os magyar forradalmat követően – a hatalmas menekülttömegből verbuválódott és a hírszerző hálózatok kiépítéséhez mindkét oldalon számos lehetőséget biztosító emigráció tevékenységének bomlasztása mellett – a hírszerzés középpontjába az osztrák minisztériumokban, pártközpontokban és a Bécsben működő különböző nemzetközi szervezetekben folytatott politikai katonai

és gazdasági hírszerzés került. Ez utóbbi folyamat feltárására és bemutatására a projekt későbbi szakaszában kerülhet majd sor.

A különböző szolgálatok tevékenységével kapcsolatos levéltári forrásokkal kapcsolatban a szerkesztők azt hangsúlyozzák, hogy az 1950-es évek közepéig a volt kommunista hírszerző szervezetnél keletkezett osztrák relációs anyag jelentős részben hozzáférhető, továbbá számos amerikai és brit irat is rendelkezésre áll, ugyanakkor a francia és ausztriai hírszerzés és állambiztonság, illetve a szovjet külföldi hírszerzés anyagaihoz máig igen nehéz hozzáférni. Így a lehetőségek és a kapacitások teljes kiaknázását célzó nemzetközi együttműködésben született kötet „első lépésként” nem csupán azt tükrözi, amit már tudunk a magyar hírszerzés ausztriai tevékenységéről, hanem azt is, hogy mennyi lehetőség rejlik a téma tanulmányozásában.

A magyar, osztrák és dán szerzők, a téma elismert kutatói újonnan feltárt elsődleges – magyar, orosz, osztrák, amerikai és brit – levéltári forrásokra alapozva a magyar hírszerzés és kémelhárítás kiépítésének, kapcsolatrendszerének és nemzetközi beágyazottságának széles skáláját, a magyar hírszerzők ausztriai, németországi és dániai tevékenységét vizsgálják az 1945 és 1989 közötti időszakban. Az átfogó írások és részletkérdéseket feldolgozó esettanulmányok három fő téma köré csoportosíthatók. Mind a titkosszolgálatok és ügynökhálózatok szerkezeti és szervezeti kérdéseinek, mind bizonyos operatív műveletek és azok céljainak vizsgálata kiváló alapot szolgáltat a további kutatásokhoz, utóbbi a hírszerző szervezet stratégiájával kapcsolatban általános következtetések levonására is alkalmas. A harmadik nagy témakör az egyes hírszerző szervezetek szerkezetének és tevékenységének, köztük számos tanulmányban az ügynökök által gyűjtött információ („HUMINT” – Human Intelligence) mint meghatározó operatív módszer bemutatása.

Szóba kerülnek a szovjet katonai törvényszékek által halálra ítélt magyar civilek kegyelmi kérvényei, a jelentős nagyságrendben kikérdezett magyar hontalanok, menekültek és elűzöttek informátori tevékenysége, a szovjet kémelhárítás magyarokat érintő ausztriai megtorló akciói, a „rájuk háruló adminisztratív terhek miatt csak háromnegyed fővel üzemelő” (79.), és földrajz-

zi komfortzónáján kívül is „mesterien működő” (87.) dániai magyar hírszerzés és a női ügynökök felhasználásának kérdése is. Utóbbival kapcsolatban érdemes felidézni Stella Rimington, az angol hírszerző ügynökség első női vezetőjének visszaemlékezését. Rimington 1990 után találkozott a bolgár titkosszolgálat vezetőivel, akik mind férfiak voltak, és „fagyos csendben hallgatták az előadását, amikor kitért arra, hogy most, amikor már demokrácia van, akár hamarosan nő is vezethetné a bolgár titkosszolgálatot”. (18.) Ennél fontosabb kérdés, hogy a szenzitív adatokat védő törvényi szabályozás miatt a nők kihasználásának, szexuális manipulálásának megírása is lehetetlenné válik, illetve csupán a meghatározott védelmi időn túl válik megismerhetővé.

A bajorországi NATO-kiképzőközpont magyar tagozatának felderítése, a Magyar Testvéri Közösség ügye, magyar hírszerzők kémfilmekbe illő nyugati eltűnése, a bécsi és frankfurti IBUSZ-iroda munkatársainak állambiztonsági tevékenysége, az izgatás, a rémhírterjesztés, a tiltott határátlépés és a kémkedés tényállásának változása, illetve a globális felmelegedés és a lokális, a vasfüggöny két oldalán érzékelhető klímaváltozások elemzése is alapos és izgalmas esettanulmányok tárgya. Az elmesélt történetek itt-ott találkoznak, a 28990. számú csapategység szovjet katonai törvényszéke által szovjetellenes kémkedésért golyó általi halálra ítélt és 1951 szentestéjén kivégzett, soproni születésű vasúti alkalmazott, Varga Stefan beszervezésének körülményei, informátori tevékenysége és elítélése két külön tanulmányban is szóba kerül (erre a gondos szerkesztők is felhívják a figyelmet).

A két világrendszer határán, Kelet és Nyugat egyik legérzékenyebb érintkezési pontján található Bécs – a különböző szolgálatok fellazítási-nyitási tevékenységének a Monarchia korába visszanyúló központjaként – kiemelt szerepet játszott és játszik minden bizonnyal ma is. A keleti és a nyugati szolgálatok is tisztában voltak azzal, hogy a külföldi média magas koncentrációja miatt az információszerzés, a dezinformálás és a közvélemény befolyásolása szempontjából Bécs, a titkosszolgálatok Mekkája – az 1968 után Nyugatra menekülő és a csehszlovák titkosszolgálatot a CIA-re cserélő Jaroslav Bittman szavaival – az „*álomálást*” jelentette az állambiztonság munkatársai számára.

A recenzius eddig csupán két alkalommal „ártotta bele magát” abba, a filmek vásznain izgalmas játéknak tűnő világba, amelynek számos részlete még ma is homályban van és marad is előttünk. Először Kerekes Lajos, a bécsi Collegium Hungaricum (CH) ösztöndíjasa, majd igazgatója, az ambiciózus kulturális diplomata fedett tevékenységét mutatta be az 1960-as évek végének izgalmas időszakában. Kerekes 1966 szeptemberétől tudományos munkatársként dolgozott a CH-ban és ideiglenes megbízással ellátta az intézet vezetését is. 1967 elején megerősítették tisztségében. 1971-től aztán öt éven át a berlini Magyar Kultúra Háza igazgatói posztját is betöltötte. Egy 1967. végi jelentés szerint „a jelek szerint szívesen csinálta” a hírszerzői munkát, és azzal is tisztában volt, hogy „nem tömegmunkát vártak tőle, hanem minőséget”. Ebből a szempontból kérdéses, hová sorolandók a Daniel Cohn-Benditről, a kínai pénzből, Nyugaton és Keleten „a diákok által kirobbantott káoszra törekvő, hivatásos nemzetközi forradalmárról”, illetve a Habsburg Ottóról mint a Vatikán által uralt Európai Egyesült Államok jövőendő elnökéről írott jelentései.

Aztán Helmut Zilk, SPÖ-párttagsági könyvvvel a zsebében az ORF munkatársa, később igazgatója, a Kelet-Európa Szerkesztőség egyik megálmodója következett, aki a csehszlovákiai reformfolyamatot figyelemmel kísérő, a vasfüggöny túloldaláról, Prágából jelentkező élő műsor moderátoraként 1965 végén került kapcsolatba a csehszlovák titkosszolgálat külföldi hírszerző osztályának reformmozgalmat támogató munkatársaival. 1968-ig a csehszlovák akták szerint aktív informátor, egyes történészek álláspontja szerint ügynök, további feltételezések szerint kettős ügynök volt. Az akkoriban alig negyvenéves televíziós újságíró tevékenységéről hatszáz oldalnyi akta maradt fenn. Zilk a csehszlovákiai bevonulás után egy időre háttérbe húzódott, hiszen joggal tartott attól, hogy a Nyugatra menekült csehszlovák titkosszolgálati munkatársak lebuktathatják, ami meg is történt volna, ha a bécsi államrendőrség – eltérően több más lebukott és elítélt informátortól – nem kezeli az ő ügyét különösen diszkréten. Bécs későbbi sikeres polgármestere élete végéig a média és a bécsi társasági élet központi figurája maradt, az ügy kipattanása után az „akta több mint 40%-át nőügyeiként” próbálta ártal-

matlan színben feltüntetni. Az „alpesi James Bond” halála után Václav Havel elnézést kért azért, hogy Zilktől 1998-ban magas cseh állami kitüntetést tagadtak meg a kommunizmus bűneit vizsgáló hatóság jelzése alapján. Holott a korábbi államelnök a hozzá hivatalból eljuttatott információk birtokában nyilvánvalóan tisztában volt a tényekkel. Siegfried Beer német történész szerint Zilk tevékenységének megítélésében „*a tettes és áldozat szerepének tipikus osztrák felcseréléséről*” volt szó.²

Mi vitte rá Gregort és Holecet (Kerekes, illetve Zilk fedőneve az aktákban) az együttműködésre? Kerekes a források szerint az állambiztonsághoz hazafias meggyőződésből csatlakozott titkos munkatárs volt. Gregor egy korábbi jelentős pénzösszeg mellett búcsúzaskor egy boroskészletet kapott a központtól. A juttatásért „nagyon elérékenyűlten mondott köszönetet”, és kifejezte, hogy „munkáját becsületbeli ügynek” tekinti. Zilk a feltételezések szerint újságírói sikerei után abban reménykedett, hogy saját eszközeivel támogathatja, felgyorsíthatja a csehszlovákiai reformfolyamatot, és ehhez a titkosszolgálatokkal való kapcsolatot is vállalhatónak tartotta. Emellett saját karrierjének előmozdítása, egyfajta veszélykereső magatartás, vagy adrenalinfüggőség (*Nervenkitzel, „kellemes érzésekkel összekapcsolódó, egy helyzet veszélyességéből, feszültségéből adódó idegi izgalmi állapot*”) és – nem utolsósorban – a pénz is motiváló tényező volt számára. Arról nem is beszélve, hogy az úgynevezett „mézcsapda”, a szexuális vonzalomra épített információszerzés sem volt ellenére.³

A tanulmányokból az is kirajzolódik, hogy a gazdasági (egy volt vezérkari ezredest azzal bírtak rá az együttműködésre, hogy „a budapesti előjárók valódi urak, akik őt pezsgővel és paprikás csirkével fogadják” – 105.) és politikai mozgatórugók mellett egy bizonyos fajta naivitás, a lehetséges következményeknek a kegyelmi kérvényekben is tükröződő alábecsülése is döntő szerepet

² Siegfried BEER: „Helmut Zilk war glasklar ein Spion”. *Die Presse*. Forrás: <https://amp.diepresse.com/464866> (Letöltve: 2020. 08. 11.)

³ Ehhez lásd FIZIKER Róbert: Isten hozta, őrnagy úr (illetve százados elvtárs!) *Levéltári Szemle*, 2013/2. 35–45.; ill. Uó: Az alpesi James Bond. Helmut Zilk a filmvászonon. *Újkor.hu* Forrás: <http://ujkor.hu/content/az-alpesi-james-bond-helmut-zilk-filmvaszonon> (Letöltve: 2020. 08. 11.)

játszott abban, hogy a szolgálatok által kiszemeltek vállalkoztak különböző hírszerző feladatokra. Mindenesetre az a kötetből – a recenzió választott címét cáfolva – egyértelműen kiderül, hogy egyáltalán nem játékról beszélhetünk, és nem csupán a pressziós alapon történt beszervezések, az átdobás módozatai (többnapig rejtőzés egy leplombált vasúti kocsiban, őrzött határszakaszon való átjutás) és az esetleges végzetes következmények kapcsán.

A hollywoodi filmek titkosügynök-romantikája (bár James Bond magyar alteregójával, a Bujtor István által alakított Menő Fejvel már 1969-ben, *Az oroszlan ugrani készül* című valóban szórakoztató kémfilmben találkozhattunk) által befolyásolt recenzius pedig tudomásul veszi Apellész, Kr. e. 4. századi görög festőnek az elbizakodott vargához intézett szavait (*Ne sutor ultra crepidam! – Suszter, maradj a kaptafánál!*), és érdeklődéssel várja a nemzetközi projekt újabb eredményeit. Caius Plinius Secundus *Naturalis Historia* című munkája XXXV. könyvének történetében egy befejezetlen, de már majdnem kész festményen az egyik cipőn egy fűzőlyukkal kevesebb van, mint kellene, illetve az egyik alak combja nincs rendben. Legalábbis a varga ezt vetette a mesterségbeli tudásáról és ötleteiről híres festő szemére (pedig Apellész egy anekdota szerint olyan legyet festett, hogy mindenki, aki látta, el akarta hessegetni). Esetünkben azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy a speciális vászonra több rétegben felkerült az impregnáló alapozó, és a nagyobb elemek felvázolása után kezdetét veheti a részletek kimunkálása és pontosítása.

Fiziker Róbert